

1. Лещенко М. Класова боротьба в українському селі на початку ХХ століття. – К., 1968; 2. Його ж. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60-90-ті роки ХІХ ст.). – К., 1970; 3. Волощенко А. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – на початку 80-х років ХІХ ст. – К., 1974; 4. Борисенко В. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х роках ХІХ ст. – К., 1980; 5. Шип Н. Інтелігенція на Україні (ХІХ в.): Історико-соціологічний очерк. – К., 1991; 6. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ – ХХ століть: соціально-політичний портрет. – К., 1993; 7. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К., 1997; 8. Присяжнюк Ю. Українське селянство ХІХ-ХХ ст.: еволюція, ментальність традиціоналізм. Навч. посібник для студ. іст. фак-тів. – Черкаси, 2000; 9. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999. – С. 257-327; 10. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ – ХХ століть... – С. 46; 11. Матеріали до повісті «Fata morgana» // Коцюбинський М. Твори: в 4-х т. – Т. 3. – К., 1985. – С. 315-316; 12. Кравченко Б. Указана праця. – С. 59.

О.В. Двойнінова

РОЛЬ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В КООПЕРАТИВНОМУ БУДІВНИЦТВІ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Історія людства – це історія пошуків та боротьби за справедливе, досконале суспільство. На цьому шляху було багато невдач, помилок та утопій. Але були й справжні відкриття, які значно прискорили історичний розвиток. Серед них – кооперація, яка успішно витримала випробування й засвідчила свою життєздатність у різних історичних умовах, адже вона базується на природних властивостях людини, на її економічному інтересі та відповідає ідеалам справедливості та свободи¹.

Українська кооперативна ідея пройшла складними шляхами теоретичного узагальнення та практичного втілення в життя. Кооперативні організації, будучи формою національно-громадського виховання трудящих, як суспільні осередки добровільного об'єднання людей для самозахисту економічних і культурних інтересів, спиралися на народні маси і в своїй діяльності не застосовували елементів примусу. Українська кооперація стояла біля джерел самостійності й самодіяльності українського народу, відстоювала демократичний курс захисту державної незалежності. Провідником кооперативних ідей, їх теоретичних концепцій та практичного застосування стала українська інтелігенція. Вона відіграла важливу роль у формуванні національної самосвідомості, гуманізму, взаємовиручки і взаємодопомоги широких народних мас, сприяла культурно-освітньому вихованню. З огляду на це проблема ролі української інтелігенції в кооперативному будівництві є досить актуальною та маловивченою.

Аналіз наукового доробку з досліджуваної теми засвідчує, що низка її складових знайшла певне відображення в історичній та історико-економічній літературі. Від досліджуваного періоду і до початку нинішнього століття вона висвітлена – переважно в контексті становлення й розвитку усієї української кооперації в чималій кількості колективних праць, індивідуальних монографій, статей, дисертаційних досліджень. Питання про діяльність передової української інтелігенції зокрема, як і проблеми кооперативного процесу загалом, не знайшли свого відображення в радянській історіографії. Вперше висвітлив цю проблему П. Пожарський в «Нарисах з історії української кооперації» в 1919 році, назвавши М. Левитського, В. Доманицького та інших теоретиків і практиків діячами, які бачили в кооперації знаряддя для покращення економічного становища українського народу, бо «тільки поліпшення економічного становища народних мас могло бути добрим ґрунтом і для національно-культурного відродження»².

Інший дослідник кооперативного руху Павло Мохор, вивчаючи етапи розвитку кооперативної думки в Україні в 1924 році, відзначав, що перші кроки своєї діяльності на кооперативній ниві прогресивна інтелігенція пов'язувала «з розвитком національної свідомості, з визвольною ідеєю української нації, як нації недержавної, поневоленої культурно, економічно і політично польськими панами в Галичині і російським царатом в Наддніпрянщині»³.

На жаль, в дослідженнях не розкривається вся багатогранна робота передових українців у пропаганді кооперативного руху як форми національно-громадського виховання пригніченого народу та їх ролі у визначенні державного життя країни і місця кооперації, як суспільної організації вільного єднання людей, в самозахисті своїх економічних і культурних інтересів.

Ця проблема заслуговує окремої наукової розвідки, тим більше, що для цього є достатня джерельна база, враховуючи архівні фонди губернських жандармських управлінь, які не тільки постійно стежили за діяльністю «неблагонадійних елементів», а й систематично повідомляли про них департамент поліції міністерства. У дослідженні зазначеної проблеми нас цікавить, принаймні у стислому аспекті, вплив національної свідомості на кооперативну діяльність в масах, характер формування якої значною мірою визначався життєвим і творчим шляхом кожної з особистостей.

Однією з вдалих спроб сучасної вітчизняної історіографії з принципово нових позицій підійти до вивчення проблем української кооперації початку ХХ століття є праця В. Марочка⁴. Помітну увагу автор звертає на виокремлення національних моментів та ролі інтелігенції. Віддаючи належне національним тенденціям в українському кооперативному русі, В. Марочко разом з тим підкреслює, що вони загалом мали досить поміркований характер⁵.

Новими методологічними підходами і новаторськими концептуальними положеннями у характеристиці діяльності українських провідників кооперативного руху вирізняється праця В. Половця⁶.

З'явилася й низка статей, у яких по-новому розглядаються різноманітні проблеми української кооперації, а також присвячені визначним теоретикам спілчанського руху, зокрема це праці В. Плисюка,⁷ О. Двойнінової⁸. На особливу увагу заслуговують дослідження С. Гелея⁹, В. Олійника¹⁰, М. Якименко¹¹.

Дослідження вищезгаданої теми дозволяє істотно збагатити наявні знання про непрості процеси зростання ролі української інтелігенції в кооперативному будівництві, появу та діяльність різних форм сільської кооперації, становлення національної свідомості у селян під впливом передових ідей видатних спілчан. Висвітлення проблеми дає змогу показати багатоаспектність і специфіку організаційних засад і методів роботи кооператорів різних поколінь, їх внесок у розвиток ринкових відносин, досягнення і недоліки, зусилля в захисті економічних і соціальних прав українства, вихованні національно свідомих громадян. Остання обставина важлива з огляду на те, що саме через широко розгалужену й добре організовану систему української сільськогосподарської кооперації українське селянство стало одним з найактивніших учасників Української революції початку ХХ століття і процесів національного державотворення.

Отже, звернення до цієї теми дозволяє висвітлити одну з важливих і малодосліджених сторінок історії української інтелігенції та її вплив на економічне, культурне, політичне становище селянства.

Поступ української кооперації що стояла біля джерел самостійності й самодіяльності українського народу і відстоювала демократичний курс захисту державної незалежності, на думку вищезазначених дослідників і автора в тому числі, неможливий без активної роботи теоретиків і практиків спілчанського руху.

Значний вклад в розвиток національної ідеї української кооперації внесли широко відомі організатори кооперативного руху в Україні М. В. Левитський, В. М. Доманицький та Б. М. Мартос, які, незважаючи на постійне переслідування царським урядом та адміністративні утиски, своєю невтомною діяльністю по пропаганді та створенню кооперативних осередків проклали шлях послідовникам для подальших теоретичних узагальнень та економічних висновків. Це були перші представники національно свідомої й демократично настроєної інтелігенції, праця яких робила кооперацію визначним чинником громадсько-економічного життя та сприяла зміцненню кооперативного руху в Україні.

Одним з перших представників національної ідеї української кооперації був Микола Васильович Левитський, який народився в сім'ї священика на Канівщині в 1859 році. На формування світогляду М. Левитського великий вплив мали сімейні традиції, де любили слухати пісні, дивитися народні танці, шанували український побут. «Перебуваючи в сьомому класі Нільської гімназії (на Холмщині), — пише про себе М. Левитський, — я читав Драгоманова, Ласалю, Маркса, Чернишевського, я хотів знайти у них відповідь на своє запитання, куди йти, що робити, як найкраще допомогти народові. Треба було знайти критерій для громадської роботи, що приваблювала мене до себе. Під впливом прочитаних книжок та власних міркувань я дійшов висновку, що основою народного добробуту є народна самодіяльність, самопомога. Для мене стало ясным, що лише сам народ може викувати своє щастя. Треба лише допомогти йому взятися за діло, допомогти розвинути самодіяльність. Після цього висновку недалеко вже було і до кооперативної ідеї. Кооперація розвиває самодіяльність — значить треба братися за кооперативну роботу. Кооперативна ідея вічна. Те, що не по силі одному, в силі зробити громада. Кооперація — велика сила. Кооперативна ідея прогресивна і демократична».¹²

М. Левитський вже у восьмому класі гімназії організував трудову артіль (комуну). Це й був початок активної кооперативної діяльності «артільного батька», як потім з повагою називали його в народі. Шкільна артіль проіснувала недовго, адже привернула увагу не тільки адміністрації гімназії, а й поліцію. Почались переслідування молодих підприємливих людей. Але, незважаючи на перешкоди, в 1879 році Миколі вдалося закінчити гімназію і вступити до Московського університету на

.....
медичний факультет, з якого на другому курсі його разом з іншими студентами було звільнено за «заборонену діяльність» та відіслано до Бутирської в'язниці. Хоча й там активісту вдалося організувати спілчанську роботу – закупку в'язнями харчових продуктів. Із в'язниці в супроводі жандарма М. Левитського вислали в рідне село Хмільне.

На батьківщині, займаючись сільським господарством і не полишаючи надії повернутися до університету, він остаточно переконався в необхідності організації хліборобських артілей.¹³

Працюючи в домашньому господарстві, Левитський подав прохання до Харківського університету і, отримавши «свідоцтво благонадійності», став його студентом. У 1885 році, закінчивши юридичний факультет, він стає юристом за освітою, а за професією – адвокатом.

Пізніше М. Левитський служив секретарем повітової земської управи, займався адвокатською практикою та літературною справою і весь цей час його не покидала думка про необхідність удосконалення самої організації хлібної артілі. У 1887 році М. Левитський підготував перший проект статуту про спільне користування землею, згідно з яким селянам повіту пропонувалося обробляти дві тисячі десятин. Після утворення артілі М. Левитського було обвинувачено у протидержавній діяльності і звільнено з посади секретаря земської управи. Закономірно, що перед ним постало питання про юридичне обґрунтування примірного статуту. Склавши його, М. Левитський без свого підпису розповсюджував цей проект серед селян. Дізнавшись про існування проекту утворення артілі і про те, що він поширюється, поліція розпочала арешти серед населення. Проти організації хліборобських спілок, які спочатку виникли на півдні, а потім перекинулися на всю територію України у вигляді кооперативів, було організовано похід поліцейських, які розшукували артілі та закликали селян до припинення подібної діяльності¹⁴.

Коли ж поліція довідалася, що автором проекту примірного статуту був М. Левитський, вона стала вважати його людиною небезпечною й вимагала від волосних старост, щоб його не допускали до розмов з селянами. Арешти артільних організаторів та закриття «комун» стали звичним явищем до 1902 року – часу видання царським урядом закону про артілі¹⁵.

Окрім адміністративно-поліцейських перешкод утворенню хліборобських спілок серед українського селянства, існували ще так звані внутрішні перешкоди – недовготривалість артілі як форми організації господарства. «Артільний батько» вважав, що вони існували до двох-трьох років, а потім розпадалися, основною причиною чого були не тільки адміністративні утиски, а й рівень селянської свідомості. «Поправивши трохи своє хазяйство, придбавши по парі коней на кожного члена артілі, артільники розходилися. Але все ж артіль була для них як палиця для того, у кого болить нога: поки нога болить, палиця потрібна, перестала нога боліти, люди палицю кидають — вона вже непотрібна. Але якби було більше кооперативної свідомості, то артільники держались би артілі і після того, як стало краще жити».¹⁶

З 1906 року М. Левитський переїхав до Києва, де займався створенням ремісничо-трудова артілей серед міського населення, часто виїздив за кордон, де брав участь в міжнародних кооперативних конгресах. Про нього багато писали в пресі, і сам він постійно виступав в газетах і журналах, а в «Русских Ведомостях», починаючи з 1897 року, вмістив цілий ряд статей щодо організації кооперативів та хліборобських спілок, обстоюючи поруч з ідеєю незалежності України, ідею незалежної, самостійної української кооперації.¹⁷

Палким прихильником розвитку теорії й практики української кооперації був Василь Миколайович Доманицький, який народився в 1877 році в сім'ї священика, в селі Колодистому Звенигородського повіту на Київщині. Закінчивши історико-філологічний факультет Київського університету, він розпочав працювати журналістом в журналі «Київська Старина». Ще будучи студентом, під впливом ідей професора В.Б. Антоновича, брав участь в гуртковій роботі, разом з групою студентів їздив по губерніях і організовував селянські театральні постановки. Саме українські вистави відіграли визначну роль у національному усвідомленні становища селянства, української мови та літератури, України загалом. Чим ближче знайомився В. Доманицький з життям селян, тим скоріше підходив він до популяризації кооперативної ідеї в Україні. Саме на кооперативній ниві визначилась яскрава особистість В. Доманицького.

Василь Миколайович був не тільки досвідченим організатором кооперативів, а й талановитим популяризатором української кооперативної думки в широких народних колах. Першим кооперативом, якій створив В. Доманицький було ощадно-позикове товариство в рідному селі. Активна участь в роботі кооперативних товариств сприяла написанню таких популяризаторських праць, як «Про сільську кооперацію», «Про товариські крамниці», «Як хазяйнують селяни на чужих краях»¹⁸. Публікації у пресі з'явилися після 1904 року і були викликані прагненням взяти участь у

поширенні кооперативної ідеї в Україні. Однією з провідних ідей, якою надихалися борці за національне відродження, була ідея за національне відродження кооперації. Перед українськими кооператорами стояла мета – створити, передусім, економічні умови, які б забезпечили поліпшення матеріального добробуту нації.

Щоб створити необхідні економічні умови, треба було спочатку ознайомити всіх бажаючих з кооперативним способом господарювання. Взявшись за підготовку підручників для кооператорів з відповідними формами рахівничих книжок та практичними порадами, позаяк рахівнича справа на селі була поставлена погано, В. Доманицький зробив все, щоб вони стали одним з головних чинників, котрі заохочують до кооперативного єднання широкі верстви українського населення.

Вагома роль В. Доманицького у створенні Кооперативного союзу як закупівельного центру споживчої кооперації. Також він був і фундатором Київського кредитного союзу – Союзбанку, вплив якого відчутний в розвитку не тільки кредитної кооперації, а й всього кооперативного руху в Україні¹⁹. Широка популярність В. Доманицького серед селян принесла сумні наслідки для нього – почалися доноси, переслідування з боку місцевої адміністрації, звинувачення в антидержавній діяльності, які призвели до майже п'ятирічного проживання на чужині, де рятувався В. Доманицький від царського уряду.

Поступ української кооперації взагалі розглядався царським урядом як державний злочин, і її діяльність постійно знаходилася під наглядом департаменту поліції, який стежив за відомими кооперативними діячами. Їх імена були на окремому обліку, кожен крок їх діяльності контролювався, а книги та тексти статутів кооперативів та артілей заарештовувалися.

Та попри всі труднощі, завданням української інтелігенції було розповсюджувати серед суспільства, а найбільш серед простого трудового народу, саму ідею кооперації в усіх її формах та галузях.²⁰

До видатних українських кооператорів, громадських і політичних діячів з впевненістю можна віднести Бориса Миколайовича Матроса, який народився 20 травня 1879 року в містечку Градизьк Полтавської губернії у старовинному козацькому роду. У 1897 році він закінчив класичну гімназію в м. Лубнах із золотою медаллю і вступив на математичний факультет Харківського університету. З 1899 року став провідним членом таємної української Студентської Громади і активно співпрацював з Революційною Українською Партією. У 1901 році за участь у студентських демонстраціях Б. Матроса заарештували і вислали на два роки з Харкова під нагляд поліції із забороною проживання в містах²¹.

Велике зацікавлення кооперацією, як соціально-економічним рухом, Б. Матросу прищепив «артільний батько» М. Левитський, що часто виступав перед студентами університету. Кооперативна ідея захопила юнака, а бажання бути корисним своєму народові спонукало до плідної праці.

Після закінчення навчання молодий випускник був змушений зайнятись практичною економічною діяльністю. Мрії про викладацьку роботу були затьмарені забороною поліції через революційну діяльність. У 1909 році Б. Мартос працював на Волині контролером оцінково-страхувальних робіт, у 1910 – «Волзько-Камському банку» в Києві, потім знову повернувся на посаду старшого інструктора кооперації на Волині. Цього ж року, щоб уникнути переслідувань поліції, переїхав на Кубань.²²

Перебуваючи на Кубані, Б. Мартос не поривав зв'язків із кооперативним рухом: працював членом редакційної колегії кооперативного часопису «Союз», членом дирекції Кубанського Кооперативного банку.

Протягом 1913 – 1917 рр. Б. Мартос обіймав посаду інспектора з кооперації у Полтавському Губернському Земстві. Досконалим виконанням своїх обов'язків він здобув славу серед кооператорів всієї України. Б. Мартос проводив статистичні обстеження товариств, брав участь в організації кредитних та споживчих союзів. У ці передреволюційні роки він набув великого досвіду і знань у загальногосподарських справах, а зокрема в кооперативних та фінансових, які згодом використав як для праці на ниві кооперації, так і в процесі розбудови Української держави²³.

З початком революції 1917 року Б. Мартос активно включився в громадсько-політичну і кооперативну діяльність. Він брав участь у Національному Конгресі, 1-му Всеукраїнському Селянському з'їзді, був обраний членом Центральної Ради, очолював секретаріат земельних справ. Б. Мартос став організатором двох Всеукраїнських кооперативних з'їздів, автором "Схеми кооперативного будівництва" — концепції розбудови кооперації в Україні.

У 1918 р., в час Гетьманської Української держави, Б. Мартос відійшов від політичної діяльності і цілком віддався кооперативній роботі. Він був не тільки головою Управи Центрального

Українського Кооперативного Комітету, найвищого кооперативного органу, але ще знаходив час, щоб бути головою Наглядової Ради "Дніпросоюзу", членом Наглядової Ради "Українбанку", членом редакційної колегії журналу "Українська кооперація", викладав у кооперативній школі "Дніпросоюзу", читав лекції в Київському Комерційному Інституті і разом з професором М. Туган-Барановським організував першу в світі вищу кооперативну школу — Кооперативний інститут. Це були роки найбільшого росту кооперації в Україні і найбільшої активності Б. Мартоса як кооператора²⁴.

У 1919-1920 рр., за Директорії, Б. Мартос займав високе становище в уряді (міністр фінансів і голова Ради Міністрів). За короткий час свого прем'єрства (9 квітня–27 серпня 1919 р.) він провів закон про усамостійнення українських грошей, і треба зазначити, що, незважаючи на війну та несприятливе економічне й політичне становище, уряд Б. Мартоса зумів зберегти вартість цих грошей.

Після поразки національно-визвольних змагань Б. Мартос емігрував з України до Німеччини. У 1920-1921 рр. він об'їхав багато німецьких міст (Берлін, Дрезден, Лейпциг, Регенсбург, Мюнхен та ін.), щоб ознайомитись з організацією й методами праці німецької кооперації;²⁵ зібрав матеріали з кооперативної теорії й практики, також щодо організації кооперативних шкіл і курсів. Все подальше життя Б. Мартос розробляв кооперативні принципи та втілював в життя кооперативні ідеї в еміграції.

Професор Борис Мартос, безумовно, належить до числа корифеїв української економічної думки в царині теорії та практики кооперації. Сам перелік фактів з життя Б. Мартоса свідчить про його чільне місце між найвидатнішими діячами українського кооперативного руху.

М.В. Левитський, В.М. Доманицький, Б.М. Мартос – лише окремі яскраві постаті серед чисельного представництва національно свідомої й демократично настроєної інтелігенції, яка своєю невтомною пропагандою кооперативної ідеї й практичною діяльністю з організації спілчанської мережі сприяла перетворенню кооперації у визначний громадсько-економічний чинник та підготувала ґрунт для подальшого розвитку кооперативної теорії.

Дослідження впливу української інтелігенції на кооперативне будівництво України є важливою сторінкою вітчизняної історії і має вагомe наукове та практично-пізнавальне значення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти: Збірник статей. Том I. – Львів, 1998. – С. 3; 2. Пожарський П. Нариси з історії української кооперації. – К., 1919. – С.36; 3. Мохор П. Од Баліна до Леніна. – К., 1924. – С. 32; Пожарський П. Соціальний склад української кооперації. – К., 1928. – С. 70; 4. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.) – К., 1995. – 218 с.; 5. Там само. – С. 18; 6. Половець В.М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861-1917 рр.) – Чернігів, 1996. – 204 с.; 7. Плисюк В. Кооперація і національне відродження державності // Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти: Збірник статей. Том I. – Львів, 1998. – С. 112-116; 8. Двойнінова О. Законодавча база розвитку сільської кооперації в Російській імперії кінця XIX – початку XX століття // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – 2001. – № 10. – Луцьк: Вежа, 2001. – С.175-179. Організація дрібного кредитування селянських господарств Волинської губернії кінця XIX – початку XX століття // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – 2001. – № 5. – Луцьк: Вежа, 2001. – С.118-123. Кооперація в селянському господарстві Правобережної України початку XX ст.: джерелознавчий аспект// Історико-політичні проблеми сучасного світу: збірник наукових статей – Чернівці: Рута, 2005. – Т. 10-11. – С.107-119; 9. Гелей С. Михайло Туган-Барановський – визначний теоретик кооперативного руху. // Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти (збірник статей). Том I. – Львів, 1998. – С. 5-16; 10. Олійник В. Кооперативні організації українського селянства в роки української революції 1917-1920 рр. // Історія України: маловідомі імена, події, факти. Зб. статей. – Вип. 5. – К.: Рідний край, 1999. – С. 345-355; 11. Якименко М. А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861-1918 рр.) // Український історичний журнал. – 1996. – №1. – С. 3-14; 12. Наша кооперація (Київ). – 1913. – № 15-16. – С. 37; 13. Там само. – С. 39; 14. Пожарський П. Нариси з історії української кооперації. – К., 1919. – С.39; 15. Обзор Волинской губернии за 1902 г. – Житомир: Губернское статистическое издание, 1903. – С. 67; 16. Половець В. М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861-1917 рр.) – Чернігів, 1996. – С. 98-99; 17. Там само. – С.100; 18. Доманицький В. Як хазяйнують селяни в чужих краях: Про селянську кооперацію. Про товариські кранниці. – К., 1904. – 84 с.; 19. Доманицький В. Громадянин-кооператор. – Німбрук, 1925. – С. 11; 20. Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні. – Харків, 1925. – С. 21; 21. Біда М. Професор Борис М. Мартос: політик, учений і громадський діяч. // Український історик. – № 3-4. – Нью-Йорк-Торонто-Мюнхен, 1977. – С. 34; 22. Малик А. Борис Мартос – кооператор.// Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти (збірник статей). Том I. – Львів, 1998. – С. 195; 23. Там само. – С. 196-197; 24. Качор А. Борис Мартос. – Вінніпег, 1967. – С. 29-40; 25. Малик А. Борис Мартос – кооператор.// Українська

І.А. Фареній

**МИКОЛА ПЕТРОВИЧ БАЛЛІН – ІДЕОЛОГ КООПЕРАТИВНОГО РУХУ
ПОРЕФОРМНОЇ ДОБИ (1860-ТІ – 1890-ТІ РР.)**

Микола Петрович Баллін – одна із помітних постатей доби реформаційних процесів другої половини ХІХ ст. Відомий у колах культурної еліти своєї епохи самовідданою громадською роботою у сфері народної освіти й кооперації, він з часом втратив статус загальновідомого діяча. Практично з 1930-х років і до нашого часу лише у середовищі фахівців-істориків, що спеціалізуються на дослідженні пореформеної доби й кооперативного руху, існує належне уявлення про роль М.П. Балліна в суспільному житті другої половини ХІХ - початку ХХ ст.

Діяльність Миколи Петровича Балліна знайшла відображення в літературі. У 1910-х –1920-х роках його погляди й діяльність досліджували історики кооперативного руху П.Ф.Височанський, П.Н. Пожарський, В.І. Марков, О.В. Меркулов та ін. За наслідками їхньої роботи з'явився цілий ряд розвідок відповідної тематики¹. У подальшому ім'я Балліна тривалий час практично не згадувалося в науковій літературі. Лише через декілька десятиліть, у 1964 році, в Нью-Йорку вийшла фундаментальна праця І.Витановича, присвячена історії українського кооперативного руху, у якій Миколі Петровичу Балліну було відведено чільне місце². Згодом діяльність Балліна привернула до себе увагу в СРСР у зв'язку з розглядом культурно-освітніх процесів ХІХ ст., внаслідок чого в 1987 році було видано дослідження І.Є. Баренбаума. Останнє, мабуть, на сьогоднішній день є найдокладнішим викладом життя і творчості Миколи Петровича Балліна³. На сучасному етапі розвитку історичної науки дослідники кооперативного руху у своїх працях не оминають постать діяча, але здебільшого у довідково-інформаційній формі⁴.

Хоч і не насичене, однак тривале вивчення життя й діяльності М.П. Балліна дозволяє мати досить цілісне уявлення про його постать. Але процес дослідження не можна вважати завершеним. Діяльність Балліна відзначалася високим рівнем багатоплановості: мислитель займався розробкою проблем кооперації, політекономії, соціології, філософії, педагогіки, проводив практичну організаційну діяльність у сфері книговидавництва, бібліотечної справи та народної освіти. Далеко не всі аспекти праці М.П.Балліна знайшли відображення в науковій літературі, зокрема в галузі політекономії, соціології, педагогіки. Та й вже відомі дані про його діяльність з об'єктивних причин потребують уточнень і переосмислення. Більшість публікацій відповідної тематики вийшла в досить віддалені часи і не позбавлена вже неприйнятних для сучасної епохи методологічних підходів та оціночних тверджень. Матеріали щодо діяльності М.П.Балліна складають об'ємний фонд Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.Вернадського, у якому нараховується більше 2,5 тис. справ. Далеко не всі вони потрапляли до наукового обігу й становлять докладну джерельну базу для подальшого дослідження проблем, пов'язаних з життям та громадською працею названого діяча.

Представлена розвідка має метою розкрити лише один із аспектів творчої діяльності Миколи Петровича Балліна – його ідейно-теоретичну роботу в галузі кооперації. Ця проблема знаходила відображення в науковій літературі, однак не позбавлена дискусійності та фрагментарності викладу. Представлений матеріал є спробою цілісно показати бачення Балліним ролі і значення кооперативного руху для суспільного поступу. Об'єктом розвідки є кооперативні погляди названого мислителя, предметом – його роль у розвитку ідей кооперації у пореформений період.

У другій половині ХІХ ст., на яку припадає процес зародження кооперації в Україні, не існувало єдиного бачення ролі й значення кооперативного руху в суспільному житті. У середовищі причетних до кооперативної справи чи зацікавлених нею, або тих, хто просто знав про неї, виділялися дві основні ідеологічні течії. Перша течія бачила в кооперативному русі засіб поліпшення матеріального становища народних мас в умовах існуючого політичного та економічного ладу, розглядала кооперацію як інструмент збереження стабільності в державі, покликаний забезпечувати, за словами одного із провідних своїх представників князя Васильчикова, «і інтереси державної скарбниці, і потреби селянського стану, і вигоди переважної більшості поміщиків ...»⁵. Теоретики цієї течії гуртувалися навколо Комітету щодо сільських ощадно-позичкових та промислових товариств при Імператорському Московському товаристві сільського господарства і мали значний вплив на ліберальних поміщиків, бюрократичні кола, наукову громадськість.